

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У НАДДНІПРЯНЩИНІ ПІЗНЬОАНТИЧНОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ДОБИ

УДК 64.3 «06–11»

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАДДНІПРЯНЩИНА ЯК СКЛАДОВА МОДЕЛЮВАННЯ ХОЗАРІЄЮ ДЕРЖАВНИХ ПРОЦЕСІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ У VII–X ст.

На підґрунті солідної джерельної бази та історіографічних здобутків вітчизняних та зарубіжних славістів, тюркологів та візантиністів розкрито механізми адаптування регіону Наддніпрянщини до державотворчих процесів у Хозарському каганаті протягом VII–X ст.

Відносини спочатку Римської республіки, а пізніше – Римської імперії з варварським світом (так званим Барбарікумом), який включав на теренах Європи германські, кельтські, слов'янські, тюркські та інші етнокультурні елементи, мали досить складний та суперечливий характер з огляду на часову тривалість, територіальні обриси, національні, політичні, релігійні, ментальні та інші відмінності. Крім того, в силу об'єктивних обставин історична наука має у розпорядженні доволі обмежену джерельну базу, насичену упередженнями та неточностями, які, помножені на методологічні та ідеологічні симпатії чи антипатії дослідників стосовно Риму або варварів, створили на сьогодні доволі строкате історіографічне тло, навіть загальна критична оцінка якого вимагає низки глибоких аналітичних праць. Проте регулярна поява узагальнюючих джерелознавчих та історіографічних розвідок, найбільш авторитетні з яких будуть згадані далі, звільняє нас від необхідності спеціально детально зупинятися на власне історіографічних аспектах проблеми. Важливим сегментом останньої було так зване Велике переселення народів (далі – ВПН), яке не тільки охопило безпрецедентні за обсягом території, часові межі та кількість учасників, але й

© Г. М. Виноградов, 2008

кардинально змінило історичну долю європейської (й не тільки) цивілізації, значною мірою спричинивши перехід до християнського етапу та глибинної зміни ментальних підвалин численних народів Європи, Північної Африки, Передньої Азії та Близького Сходу.

Чи не найпотужнішим міграційним потоком у рамках ВПН стало переселення з регіонів Південної Прибалтики (переважно з сучасної Північної Польщі) до Нижнього Подніпров'я, Північного Причорномор'я, Північного Приазов'я та суміжних теренів численних германських народів, відомих під узагальнюючою назвою «готи». Остання обставина не повинна дивувати, адже язичницькі племінні союзи нерідко використовували етноніми, які підкреслювали божественне походження, тому універсальний етнонім «готи» є цілком логічним, адже етимологічно споріднений з германським «Gott» (варіанти – англійське «God» тощо) – «Бог». На сьогодні, завдяки численним працям лінгвістів, археологів та інших фахівців, в основних рисах з'ясовані напрямки міграційних потоків германців уздовж вектора «Північний Захід–Південний Схід», визначені часові межі (переважно впродовж II–V ст. н. е.), достатньо глибоко вивчені основні археологічні культури на територіях сучасних Польщі, Литви, Білорусі, України, Молдови, Румунії тощо. Проте ціла низка важливих питань не тільки залишаються недостатньо вивченими, але, більше того, наповнюються новими нюансами, які потребують відповідей, що пов'язано насамперед з вдосконаленням методів аналізу джерел за рахунок активного залучення дослідницьких технологій з наратології, семіології, текстології, реконструкції, семаналізу та інших дисциплін.

Обраний для аналізу регіон Центрально-Східної та Східної Європи пізньоантичної доби (сучасна історична наука доводить її до 313 р. – до легалізації християнства у Римській імперії, або до 492 р. – початку власне Середньовіччя) належить, на нашу думку, до тих, де охарактеризовані групи чинників у силу об'єктивних історичних обставин тривалий період знаходилися в стані своєрідної діалектичної самодостатності, доповнюючи одна одну та створюючи в результаті унікальну в світовій історії ситуацію, коли зусилля теоретиків-інтелектуалів, які розробляли на підставі біблійних та патристичних постулатів базові принципи середньовічної державності, типологічно співпали з зусиллями купців та банкірів-практиків, які створили потужну та ідеальну навіть з сучасної наукової точки зору мережу торговельних шляхів та фінансових потоків, що стала підґрунтям європейської християнської цивілізації.

У даній науковій розвідці акцент свідомо зроблено на ролі саме створеної в силу об'єктивних історичних процесів потужної, свідо-

мо спрямованої міграційної системи у центр у регіоні Центрально-Східної та Східної Європи як складової більш масштабного культурно-історичного континууму в процесі формування надійного підґрунтя для остаточного легітимного оформлення у ранньосередньовічну добу низки державних утворень, зокрема Великої (Чорної) Булгарії, мадярських Лебедії та Етелькьозу, Хозарського каганату та власне Русі. Тому **метою** цієї розвідки є, в першу чергу, теоретико-методологічне обґрунтування дослідницького алгоритму комплексного вивчення міграційних, геополітичних, етнокультурних та інших процесів пізньоантичної доби, коли обов'язковим для політичної та інтелектуальної еліти було досягнення гармонії між системою теологічних моделей ідеальної державності та реальною системою політичних, торговельних та інших відносин, що склалася в результаті об'єктивних історичних процесів; крім того, метою ми вважаємо створення гіпотетичної моделі ВПН як стратегічно спрямованого Римом етнокультурного процесу з Південної Прибалтики в Нижнє Подніпров'я, північні Причорномор'я та Приазов'я з метою вирішення першим власних геополітичних планів у відносинах з Барбарікумом за межами східного та північно-східного лімесу, який проходив, як відомо, вздовж Рейну та Дунаю. Вирішення сформульованої мети передбачає реалізацію наступних **дослідницьких завдань**: 1. Розглянути стан та перспективи історіографічних студій у рамках проблеми, що розглядається. 2. Охарактеризувати семіологічну базу проблеми в контексті існуючих теоретико-методологічних та методичних підходів до критичного аналізу документів та археологічних пам'яток пізньоантичної доби. 3. Сформулювати основні теоретичні, методологічні та прикладні підходи до створення гіпотетичної моделі ВПН регіону, що розглядається, як складової геополітичної стратегії Римської імперії у період переходу від Пізньої Античності до ранньохристиянської доби, коли закладалися теоретичні підвалини майбутньої християнської середньовічної цивілізації. 4. Проаналізувати роль утвореної в результаті активного та творчого втручання римського фактора системи політичних, економічних та етнокультурних відносин у Східній Європі у розвитку державотворчих процесів зазначеного регіону у VI–X ст. В якості історичного прецеденту та зразкової моделі, зокрема для утворення та легітимізації Аварського, Булгарського та Хозарського каганатів, Болгарського царства та Русі.

Різноманітним питанням міграцій готів та інших споріднених з ними народів з Прибалтики в Причорномор'я та Приазов'я присвячена велика кількість праць, написаних з різних теоретико-методологічних, методичних, ідеологічних та інших позицій; поява останніми роками низки високофахових узагальнюючих праць (зокрема, Р. Хахмана,

П. Хітера, Х. Вольфрама, М. Казанського, В. Буданової, В. Топорова, Х. Ловмянського, М. Брайчевського, І. Піоро, М. Щукіна та ін. [3; 4; 5; 7; 15; 17; 25; 35; 41; 44; 45; 51; 52; 53; 54; 55]) звільняє нас від необхідності пропонувати розлогі історіографічні огляди та поглиблюватися в аналіз джерелознавчих, археологічних та інших аспектів проблеми. На сьогодні можна з впевненістю стверджувати, що археологічна картина міграційних потоків германців більш-менш збалансована, логічна та утворює цілісний «хронотоп», якщо скористатися оригінальним терміном М. Бахтіна. Зрозуміло, що існують та завжди будуть існувати дискусійні питання, пропонуються та будуть пропонуватися нові оригінальні інтерпретації окремих територіальних та часових нюансів, тим часом на сучасному етапі розвитку медієвістичної германістики створена панорама відносно цілісного процесу, який складається з археологічних та джерелознавчих сегментів. Проте дослідники традиційно оминають такий надзвичайно важливий, на наш погляд, аспект, як обов'язкова необхідність існування поряд з економічними, політичними та іншими чинниками усвідомлюваних людьми середньовіччя теологічних та символічних складових, без яких не могла б довго та успішно функціонувати жодна система досліджуваної епохи.

В силу великої ролі, яку свого часу відігравали Хозарський каганат та низка попередніх напівкочових державних утворень Південно-Східної Європи пізньоантичної та ранньосередньовічної доби в процесі державотворення та створення стабільних політичних, торговельних, культурних тощо мереж, досліджувана проблема має тривалу та надзвичайно інтелектуально насичену історіографічну традицію, тільки загальна критична оцінка якої могла б стати підґрунтям для численних аналітичних праць. Тому ми змушені свідомо ухилитися від історіографічного екскурсу, спрямувавши зацікавлених до класичних узагальнюючих досліджень В. Коковцова, М. Артамонова, Д. Данлопа, А. Новосельцева, А. Кьостлера, П. Голба, О. Пріцака, О. Назаренка та інших, які містять глибокі історіографічні роздуми та досить повну бібліографію [1; 2; 13; 14; 16; 18; 19; 20; 21; 22; 26; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 36; 37; 38; 39; 42; 43; 47; 48; 49]. З огляду на обраний у даному дослідженні теоретико-методологічний кут зору, вважаємо за необхідне зазначити, що автором цих рядків у попередніх роботах продемонстрована актуальність поглиблення саме семіологічних критеріїв в процесі вивчення середньовічної історії такого унікального регіону, як Південно-Східна Європа, оскільки саме такий підхід дозволяє більш глибоко зрозуміти мотивації та систему обґрунтування тих чи інших вчинків з боку політичних, інтелектуальних, бізнесових та інших еліт досліджуваної доби [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14].

Пізньюантична доба, яка співпала з періодом так званої патристики, коли діяли Отці християнської церкви та було закладено не тільки духовні, але в значній мірі інтелектуальні, політичні та інші основи середньовічної християнської цивілізації, унікальна в тому сенсі, що необхідно було біблійну догматику, яка ще не зазнала остаточного юридичного оформлення на Вселенських Соборах IV–VIII ст., гармонійно пристосувати, з одного боку, до надбань римського, іудейського, єгипетського, перського та іншого історичного досвіду, символізованому в державній політиці Римської імперії, а з іншого, до історичних реалій, які не завжди співпадали з ідеальними конструктами пізньюримських язических та християнських інтелектуалів. Біблійна догматика, що сформувалася на доволі обмеженій території Близького Сходу та включала історичний досвід Ассирійсько-Вавилонської, Єгипетської, Перської та власне Іудейської цивілізацій (в концепції про послідовну зміну «Чотирьох Царств»), досвід яких було синтезовано в Старому Завіті, необхідно було пристосувати до більш масштабних обрисів не тільки Римської імперії, але й розлогіх «варварських» територій, як включали германські, кельтські, слов'янські, тюркські, фінно-угорські та інші етноси. Завдяки зусиллям Орігена, Євсевія Кесарійського та інших інтелектуалів порівняно короткі та непевні біблійні положення щодо розподілу територій Європи, Африки та Азії між синами Ноя Яфетом, Хамом та Сімом були конкретизовані, якщо говорити про Яфета, прив'язуванням римських провінцій та варварських територій зі сфери компетенції Риму до його синів та онуків; крім того, легітимізація окреслених земель через Божу Благодать посилювалася накладанням на них місій апостолів [більш детально див.: 6; 11; 12; 13; 14].

Територія Східної Європи потрапила до регіону, якій став надзвичайно «насиченим» біблійними та патристичними постулатами. З одного боку, він потрапив до сфери компетенції нащадків Яфета Гомера, Ашкуза, Мешеха (останні в грецькій вимові відомі як Аскез та Мосох) та Рифата, з якими в Середньовіччі пов'язували міфологічних предків германців, слов'ян, скіфів, сарматів та інших європейських етносів, а з іншого, він був під впливом авторитетів Магота та, що особливо важливо, Роша (в грецькій вимові – Роса), від імені якого виводилася назва «Русь», що піднімало її престижність та узаконювало місце серед християнських країн. У такий спосіб по мірі християнізації цілком обґрунтовані владні претензії щодо Південно-Східної Європи могли висунути германці (готи, скандинави тощо), слов'яни, походження яких пов'язувалося з Балканами чи, за іншою версією, з Азією, арійські етноси (скіфи, сармати, алани, роксолани

та інші), а також тюркські та фінно-угорські народи (гунни, авари, давні болгари, стосовно яких використовується етнонім «булгари», фінно-угри (самоназва – «мадяри»), хозари тощо), які у Середньовіччі вважалися агарянами чи ісмаїлітами, тобто нащадками біблійного Авраама, а отже такими, які могли законно претендувати на завойовані території. В такий спосіб у південно-східному регіоні Європи склалася парадоксальна ситуація, коли кілька народів цілком законно могли претендувати на створення держав, існування яких не заперечувало християнській догматиці, оскільки до їх створення причетні міфологічні персонажі та етноси, символічні предки яких фігурують у Святому Письмі або в творах Отців Церкви. З огляду на це в умовах конкуренції, яка мала об'єктивно виникнути між законними претендентами на владу, зацікавленим сторонам необхідно було скористатися додатковими аргументами, які могли запропонувати реальні сили, що контролювали ситуацію у регіоні та були зацікавлені в легітимізації власного становища [6; 10; 11; 12; 13; 14].

Торговельна мережа Східної Європи склалася під впливом наступних чинників. По-перше, потужна мережа зв'язків уздовж векторів «Балтика–Чорне море» та «Балтика–Каспійське море», звідки йшло розгалуження, відповідно, на Балкани та Середземномор'я і далі у Західну Європу, Візантію, Близький Схід та Африку, а також через Північний Кавказ чи через Середню Азію у Індію, Китай тощо. По-друге, активно функціонував відомий ще з античності шлях по лінії «Середземномор'я–Індія–Китай», знаний як Великий шовковий. Зона перетинання зазначених торговельних шляхів була, зрозуміло, чи не найприбутковішою, тому контроль над цією зоною давав гіперприбутки, що суттєво сприяло зростанню у різні періоди Ассирійсько-Вавилонської, Перської держав, імперії Олександра Македонського та її сателітів, а також Римської та Візантійської імперій.

Міграції готів та інших германських етносів з Прибалтики у Причорномор'я та Приазов'я протягом I–II ст. н. е. переважно вздовж річкових систем басейнів Балтійського та Чорного морів (за версією В. Топорова – і Каспійського) заклали основи формування першого з охарактеризованих вище векторів. Держави Германаріха та Аттіли, Аварський та Булгарський каганати, отримуючи солідні комісійні за охорону купецьких караванів та організацію ярмарок, не тільки суттєво збагачувалися, але й поступово стали розглядатися як гармонійна складова цивілізованої спільноти; більше того, володарі тюркських каганатів систематично запрошували чиновників з Заходу та Візантії з метою реформ адміністративної системи за римськими взірцями, пропонували власні армії для послуг європейським володарям, поси-

ляли на навчання дітей до Риму та Константинополя тощо. З іншого боку, християнська спільнота активно адаптувала колишніх варварів до власних структур як на богословському (про що йшлося вище) рівні, так і в практичній площині, адже захист торговельних мереж германцями та тюрками був вигідним обом сторонам. Важливість ролі східноєвропейських держав в успішному розвитку християнської середньовічної цивілізації підкреслюється тим фактом, що приблизно з середини VI ст. За володарями тюркських ханств закріплюється титул «каган» (а за ханствами, відповідно, каганати), який мав давньоєврейське походження та позначав «першосвященника-царя», тобто володаря, який поєднує священницькі та адміністративні функції на зразок старозавітного Мелхіседека [18; 19; 20; 21; 22; 23; 30; 31; 32; 33; 42; 43; 47; 48; 49]. У такий спосіб згідно з християнською догматикою підкреслювалася особлива, можна сказати, безпрецедентна, престижність тюркських володарів та їх держав, прямо натякаючи на паралель зі Старим Завітом, а отже на символічних предках східних народів: нагадаємо, що агарянами або ісмаїлітами, тобто символічними нащадками Авраама та Агарі, від яких народився Ізмаїл, на Русі пізніше називали печенігів, половців, татар тощо, хани титулувалися царями, а з середини 40-х рр. XIII ст. руська православна церква визнала над Руссю владу ординських ханів як царську, в Сарай з Переяслава було перенесено православне єпископство, що теж було символічно, оскільки саме в Переяславі тривалий період знаходилося перше єпископство на Русі, підпорядковане болгарському Охридському архієпископству [6; 11; 12; 13; 14].

Показово, що розпад з не відомих і до сьогодні причин Великої Булгарії (Булгарського каганату) в середині 30-х рр. VII ст. та початок існування Хозарського каганату як правонаступника попередніх Аварського та Булгарського у часі співпав з пересуванням Великого шовкового шляху на північ, а саме в регіон Північного Кавказу, Нижнього Поволжя, Приазов'я та Причорномор'я, тобто туди, де утворилася Хозарія [1; 10; 11; 16; 21; 24; 31]. Причиною цього на перший погляд дивного, але такого доречного для державотворчих процесів у Східній Європі, пересування шляхів стала активізація на Близькому Сході арабів-мусульман, які своїми агресивними діями примусили купців вести каравани від Південного Прикаспію (Персії) до Північного Кавказу, або через Середню Азію у Нижнє Поволжя. Мусульмани (араби та тюрки-сельджуки) з часом зробили спробу виправити помилки та взяти міжнародну торгівлю під контроль, проте час та шанси було втрачено.

Шансами у повній мірі скористалися хозарські кагани, яким з боку єврейських купців, що з часів початку розсіяння іудеїв активно опану-

вали банкірсько-лихварсько-купецькі галузі та контролювали провідні торговельні мережі цивілізованого світу, було запропоновано вигідну умову: сини каганів беруть шлюби з єврейськими дівчатами з заможних та впливових родин, а батьки вкладають солідні кошти в хозарську державність як ідеальну територію перетинання найпотужніших торговельних мереж. Хозарська верхівка буквально через кілька десятиліть стала іудейською, адже національність за єврейською традицією передається за материнською лінією, а держава отримала фінансову підтримку для власного розвитку та, паралельно, для захисту торговельних шляхів. Більше того, територія Хозарського каганату іудейськими ортодоксами стала тлумачитися в якості своєрідного «Нового Ханаану», ідеального місця для збереження іудейських релігійних та культурних традицій; крім того, християнські інтелектуали ставилися до Хозарії як до не менш ідеального втілення абсолютної гармонії між іудаїзмом та похідними від нього релігіями: християнством та ісламом. Щодо останнього слід зазначити, що хозарська верхівка в цілому лояльно ставилася до присутності на території держави численних християнських осередків (особливо на заході Криму), а з 732 р. погодилася для уникнення арабської окупації на поширення в країні ісламу, проте ісламізації встиг зазнати тільки північний регіон Хозарії – Волзька Булгарія (предки сучасних казанських татар) [1; 26; 31; 36; 37; 38].

Оскільки монополія над торговельними шляхами Східної Європи була основним джерелом збагачення хозарських каганатів та провідним способом утвердження Хозарії у світі, кагани постійно докладали зусиль до посилення власного впливу в близьких та віддалених регіонах, в першу чергу в тих, на які могла поширюватися сфера їх політичної та фінансової компетенції. Численні факти свідчать про пряму та посередню участь Хозарії як у державотворчих процесах Східної Європи та Балкан, так і у вирішенні внутрішньо- та зовнішньодержавних конфліктів VIII–IX ст. Чи не першою спробою вплинути на геополітичну ситуацію в регіоні з метою, зрозуміло, власної вигоди стала допомога кагана Йосипа візантійському імператору (більш точний титул – базилевс ромеїв; титул кесаря, назва якого походила від імені Цезар та вважалася синонімом слова «імператор», був наступним в ієрархії) Юстиніану II під час його заслання у кримський Херсонес повернутися до влади, яку той втратив у результаті заколоту на початку VIII ст. Оскільки каган міг допомогти грішми та вигідними зв'язками (власного війська Хозарія не мала, наймаючи в разі потреби та неможливості вирішити кризові ситуації мирним шляхом армії сусідніх держав), то надав кошти для наймання війська болгарського хана Тервеля, який був володарем Болгарії на Дунаї, куди частина

тюркських булгар відкочувала після розпаду Великої Булгарії на чолі з ханом Аспарухом та де відбулося швидке змішування кочовиків з місцевим осілим слов'янським населенням. Умовою хозарської допомоги мав стати шлюб Юстиніана з донькою кагана за відомою вже схемою та пільги для хозарських купців на території імперії та підвладних їй територіях. Після перемоги над заколотниками хану в 705 р. уперше в візантійській державній практиці було пожалувано титул кесаря, внаслідок чого за болгарськими володарями, які були ще язичниками, не тільки закріплювався престижний титул, в ієрархічній схемі Візантії – наступний після базилевса, але й створювався прецедент, на який могли орієнтуватися інші володарі, які знаходилися з болгарськими державцями в близьких родинних стосунках [10; 11; 13; 14; 24].

Тривале перебування Русі в складі Хозарського каганату слід вважати не принизливим для першої епізодом, а навпаки, періодом зміцнення руської державності, легітимізації на міжнародній арені, прилучення до авторитетних та розвинутих державних структур. Більше того, остаточне відокремлення Русі відбулося тільки тоді, коли склалися сприятливі історичні обставини та з'явилася законна підстава «перепідпорядкувати» Хозарію Русі, в результаті чого остання монополізувала контроль над торговельними мережами Східної Європи, спрямувавши прибутки на зміцнення власної державності. Для цілком легітимного виходу з-під хозарського сюзеренітету князі Русі використали, з одного боку, частково скандинавське походження, що в символічній площині робило Русь законним спадкоємцем германської міфологічної державності (міфологічне, символічне, духовне важило в Середньовіччі набагато більше реального, адже перше вважалося невід'ємною складовою Божественного): германці міфологічною прабатьківщиною вважали «Ойум», їх нащадки-варяги – «Велику Швецію», розташування яких співпадало з так званою «Великою Скіфією», яка знаходилася у Причорномор'ї, Приазов'ї та Північному Кавказі, тобто на територіях, на які претендувала як Хозарія, так і, пізніше, Русь: остання, як відомо, практично протягом усього існування поширювала владу на два анклавні – землі тиверців та уличів у Північно-Західному Причорномор'ї та на Тмутараканське князівство на Таманському півострові [2; 7; 8; 16].

Юридичним підґрунтям виходу Русі з-під опіки Хозарського каганату, проте зі збереженням статусу спадкоємця, стало, з одного боку, болгарське походження княгині Ольги як доньки (чи, за іншою версією, онуки) царя Симона I, який в силу цікавого збігу обставин у 20-х рр. X ст. Законно отримав титул спочатку базилевса болгар, а пізніше –

базилевса ромеїв та болгар, що практично зрівняло статус Болгарії та Візантії, а з іншого, іудейське по матері походження князя Володимира від хозарської царівни (ім'я Малуша є похідним від назви єврейського титулу «мелех» – верховний світський володар, крім того, не єврею по материнській лінії послі з Хозарії, згідно з літописною версією вибору Володимиром релігій, не запропонували б прийняти іудаїзм). Син болгарки Ольги та вікінга Ігоря Святослав прагнув приєднати до Русі землі, які мали безпосереднє відношення до державної спадщини Великої Булгарії (Поволжя, Хозарію, Північний Кавказ, Болгарію) та міг претендувати на візантійський престол, а через нього – на владу практично над усією християнською цивілізацією (Візантія, а точніше – Базілея ромейон вважалася законним спадкоємцем римської імперської державності) [10; 11; 13; 14]. Цікавим може бути й той факт, що на території Давньої Русі розташовувалося кілька відносно автономних центрів, які у зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній діяльності активно послуговувалися престижним титулом «каган» та назвою «каганат» [19; 23; 30; 31; 32; 33; 37; 39; 43; 48].

Таким чином, Давня Русь може цілком обґрунтовано розглядатися як законний спадкоємець державності Хозарського каганату та низки каганатів-попередників, Болгарського царства та, через посередність Візантії, Римської імперії, що гарантувало їй легітимне право на контроль над торговельними шляхами не тільки Східної Європи, але й більш віддалених регіонів. Оскільки контролювання торговельних систем було джерелом стабільних та солідних прибутків, а складна династична картина християнської Європи постійно створювала ситуації, коли на певну владну посаду могли законно претендувати кілька осіб, такий стан речей був джерелом конфліктів та непорозумінь між державами, суттєво ускладнюючи міждержавні відносини середньовічної доби.

Для створення ефективної в плані динамічності та, відповідно, прибутковості торговельної мережі в певному регіоні апріорно завжди необхідно було мати певні гарантії стабільності, легітимності існуючих переддержавних чи державних утворень, передбачуваної прогнозованості геополітичної ситуації тощо. Якщо конкретизувати зазначені умови стосовно Східної Європи, то в пізньоантичний та ранньосередньовічний час чи не найважливішою передумовою створення стабільної торговельної мережі стали міграційні процеси германських, слов'янських, тюркських, арійських, фінно-угорських та інших етносів протягом приблизно I ст. до н. е. – VII ст. н. е., відомі під узагальнюючою та дещо умовною, проте влучною назвою «Велике переселення народів». Безсумнівною основою та, нерідко, прецедентом для імітування та виправдання власних дій для політичних еліт тих

чи інших етнокультурних об'єднань у рамках зазначеного явища стало утворення сталої системи міграцій германських племенних союзів, відомих як готи, які, проте, включали численні германські етноси, по лінії «Балтика–Чорне/Азовське море» та, як гармонійна складова визначеного вектора, – Каспійське море та суміжні з ним регіони [7; 8; 15; 44; 55].

Сталість та надійність системи як підґрунтя для утворення відносно стабільної та, що особливо важливо, легітимної з правових позицій тих часів політичної та етнокультурної мережі, повинна була обов'язково відповідати кільком вимогам у відповідності з міжнародними, юридичними, релігійними та іншими нормами досліджуваної доби. По-перше, мала об'єктивно скластися надійна, відтворювана, стабільна система міграцій етнічно близьких народів зі спільною мовою, культурними цінностями та, як результат, усвідомлюваним відчуттям спільного походження, що підтверджувалося міфами, ритуалами тощо. По-друге, самі етноси та території, з яких вони походили чи на тривале перебування на яких претендували, повинні були з позицій християнської догматики вважатися благодатними, на яких лежить уся повнота Божої Благодаті, а цього можна було досягти, максимально гармонійно адаптувавши до зацікавлених територій та народів розроблені Отцями Церкви на підставі біблійних постулатів концепції стосовно закріплення за окремими землями та, відповідно, народами, нащадків Ноя та місій апостолів. Для регіону Східної Європи такими ставали міфологічні сини та онуки Ноя Яфет, Ашкуз (Аскез), Гомер, Мешех (Мосх чи Мосох), Рифат, Магог та інші, які стали патронами над певними територіями та народами, походження яких з цими територіями пов'язувалися. З метою максимальної гармонізації уявлень про походження та взаємовідносини народів різних мовних сімей та груп походження, наприклад, германців та слов'ян прив'язувалося до Ашкуза, а народами-предками обох вважалися кіммерійці та скіфи, навіть назви яких мали походження від імен Гомера та Ашкуза. В такий спосіб досягався необхідний ефект легітимності перебування народів варварського, з точки зору політичної та релігійної еліти Римської імперії, походження як в рамках власне імперії, так і межах християнської ойкумени [40; 44; 45; 46; 50; 55].

Якщо теологічна складова проблеми узаконення перебування готів та інших германських народів спочатку на теренах Східної Європи, а потім і в інших європейських, африканських та азійських регіонах була принципово вирішена Орігеном, Євсевієм Кесарійським та іншими авторитетними інтелектуалами ще у II – першій чверті IV ст., тобто ще до початку роботи Вселенських Соборів, рішення яких суттєво за-

догматизували та забюрократизували взаємовідносини християнських та язичницьких держав та народів, то конкретні політичні, економічні та інші контакти між спорідненими походженням та різними етносами, державними утвореннями, проблеми національної та державної спадковості, дипломатичні та династичні взаємини були серйозною проблемою як для сучасників, так і, зрозуміло, для пізніших, у тому числі й сучасних, дослідників. Справа в тому, що згідно з християнськими уявленнями інформація стосовно конкретних вчинків окремих історичних осіб чи груп людей перш ніж бути зафіксованою в певній графічній формі обов'язково мала символізуватися за допомогою біблійних та патристичних зразкових стандартів поведінки та моральних взірців. У такий спосіб реальні земні події тлумачилися в якості позитивних та негативних ілюстрацій до чітко визначених християнських чеснот, які розглядалися як ідеальні позачасові та позапросторові моральні моделі. З огляду на це світська інтерпретація середньовічних текстів суттєво ускладнюється тим, що часто або надзвичайно технологічно складно, або практично неможливо виокремити пласти інформації з реальним змістом від інформації з метафорично-символічним, стилізованим під біблійні, так звані «святоотечеські» чи інші авторитетні, насамперед – символічні зразки. На допомогу історикам у подібних випадках приходить археологічна наука, результати якої нерідко допомагають суттєво доповнити або скорегувати непевні висновки, отримані на підставі джерелознавчого та лінгвістичного аналізу. Присутність римського фактора, навіть без прямого поклику на нього, у вирішенні зазначених проблем була конче необхідна, адже у такий спосіб гармонійно поєднувалася «варварська» складова обґрунтування законності існування низки державних утворень Східної Європи та Балкан від германців та тюрків з «цивілізованим» сегментом авторитетного римського походження, який, подібно до першої складової, поєднував, в свою чергу, і язичницькі, і біблійні (старо- та новозавітні) компоненти.

Важливим було також і те, що, згідно з християнським (як, власне, іудейським, ісламським чи іншим монотейстичним) світобаченням та світосприйняттям, порівняно з земними, обмеженими у часі, просторі та пізнавальних можливостях, набагато більшу цінність мали богословські догмати, які несли абсолютну істину та виступали підґрунтям для формування на їх основі етичних, політичних та інших уявлень. З огляду на це представники елітних кіл християнської та ісламської цивілізацій для легітимного сприйняття того чи іншого явища обов'язково повинні були оперувати в першу чергу теологічними категоріями, а тільки потім – похідними від них світськими. У нашому випадку мережа торговельних шляхів за охарактеризованими напрям-

ками «Балтика–Чорне та Азовське море», а також «Балтика–Каспійське море» з подальшим продовженням в межах практично всього цивілізованого світу тих часів обов'язково мала бути зорієнтована та біблійне та патристичне обґрунтування, оскільки тільки в такому випадку створена на цілком об'єктивній основі система потрапила б під законну владу держав, володарі яких за допомогою власних інтелектуалів включили б території з прибутковими комунікаціями до свого складу. Такими амбіціями протягом тривалого періоду відрізнялися в першу чергу Священна Римська імперія та Візантія, які цілком законно як для епохи Середньовіччя претендували на римську (а отже, відповідно, на асирійсько-вавилонську, єгипетську, перську, грецьку, іудейську тощо) державну спадщину. Але беззаперечний факт збереження контролю над торговельними шляхами Східної Європи за державами, що відстоювали власну незалежність та не потрапили до васалів Риму та Константинополя, свідчить про професійне та переконливе з богословської та юридичної точок зору використання в першу чергу готської спадщини: йдеться про Візантію, Болгарське царство, Хозарський каганат (та його попередників – Аварський та Болгарський каганати), Давньоруську державу, Польщу та низку скандинавських країн, які територіально, власне, і утворюють державне підґрунтя як гарантію для успішного функціонування міжнародних комерційних комунікацій, прибутки від яких в значній мірі сприяли розвитку та зміцненню регіону [6; 11; 12].

Таким чином, уважне та ідеологічно неупереджене знайомство з русько-візантійськими, русько-болгарськими, русько-хозарськими, русько-польськими, русько-скандинавськими відносинами ранньосередньовічної та власне середньовічної доби попри нерідке загострення стосунків та періодичні доволі гострі конфлікти, в цілому переконливо свідчить про існування ефективної, побудованої на теологічних засадах, інтелектуальної моделі, яка унеможливлювала незаконне, не обґрунтоване династичними, юридичними та іншими аргументами, претендування на сусідні території, встановлення над ними влади, включення офіційних назв до титулів тощо. Як показують дослідження останніх років, в яких не декларативно, а реально втілюється принцип історизму та відповідно до нього ті чи інші події інтерпретуються через призму властивих тим часам світоглядних позицій, за кожним договором, союзом, сутичкою чи навіть війною слід шукати серйозну розумову роботу представників інтелектуальних еліт зацікавлених сторін. Неважко переконатися у тому, що практично до XVIII ст. перманентно тягнулося, з одного боку, принципове протистояння Польщі, Швеції та Росії на геополітичному оперативному просторі Центрально-Східної

та Східної Європи, а з іншого боку, конфліктуючі сторони старанно обґрунтовували власні претензії, прагнули поріднитися на династичному рівні, на підставі чого було розроблено кілька оригінальних проєктів об'єднання країн, зокрема Речі Посполитої зі Швецією чи Росії з Польщею, що виглядало, враховуючи зазначене вище, не таким уже нездійсненним.

Крім того, на наше переконання, принципово важливою складовою зазначених процесів була активна роль римського імперського чинника як у спрямуванні міграційних потоків германських народів у рамках ВПН, так і у створенні надійної історичної та юридичної бази для подальшого використання під час формування етнокультурного та етнополітичного підґрунтя для державного становлення низки генетично пов'язаних походженням каганатів (Аварського, Булгарського, Хозарського), Болгарського царства та, власне, Давньоруської держави. Зазначимо побіжно, що неодноразово використаний стосовно давньоруських князів титул «каган» (в наративних джерелах, що не мали офіційного статусу) не було випадковою метафорою чи вишуканим холопським підлабузництвом (такі речі були за доби Середньовіччя, навіть з його розвинутим політесом та практикою розгорнутих титулувань, в принципі неприпустимими, якщо були відсутні законні підстави претендувати на певні титул чи територію), а свідченням законних прав Русі на використання цього титулу і з погляду ретельно обґрунтованої державної спадковості, і з погляду династичного походження в першу чергу князів Святослава та Володимира.

Бібліографічні посилання

1. *Артамонов М. И.* История хазар / М. И. Артамонов. – Изд. 2-е. – СПб., 2001.
2. *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья / И. А. Баранов. – К., 1990.
3. *Брайчевський М. Ю.* Готи в Надчорноморщині (до постановки проблеми) / М. Ю. Брайчевський // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 102–113.
4. *Буданова В. П.* Варварский мир эпохи Великого переселения народов / В. П. Буданова. – М., 2000.
5. *Буданова В. П.* Готы в эпоху Великого переселения народов / В. П. Буданова. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб., 1999.
6. *Виноградов Г. М.* Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету. – 2003. – С. 3–22. – (Серія. «Історія та археологія»; вип. 11).
7. *Він же.* Давні германці в Нижньому Подніпров'ї: історичне та лінгвістичне обґрунтування локалізації «Ойму» / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету. – 2006. – № 6. – С. 3–9. – (Серія «Історія та археологія»).
8. *Він же.* Міграційні шляхи готів як підґрунтя формування торговельної мережі Східної Європи в ранньосередньовічний період / Г. М. Виноградов, О. В. Олен-

- ченко // Історія торгівлі, податків та мита : [зб. наук. пр.]. – Д., 2007. – С. 28–32.
9. *Виноградов Г. М.* Нижнє Подніпров'я як міфологічна прабатьківщина давніх мадярів Лебедія та Етелькюз VIII–IX ст. (джерелознавчі, культурологічні та семіологічні аспекти) / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету. – 2002. – С. 7–13. – (Серія. «Історія та археологія»; вип. 10).
 10. *Він же.* Образование Священной Римской империи германской нации, балканская политика Византии и внешнеполитическая доктрина князя Святослава / Г. М. Виноградов // Вопросы германской истории : [сб. науч. тр.]. – Д., 2002. – С. 153–163.
 11. *Він же.* Особливості адаптування прецедентів візантійської, болгарської та хозарської історії до потреб легітимізації Давньоруської держави (семіологічні аспекти проблеми) / Г. М. Виноградов // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків: Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 324–330.
 12. *Він же.* Семіологічно-нарративне підґрунтя процесу генези Давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти / Г. М. Виноградов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2006. – С. 54–82. – (Серія. «Історичні науки»; вип. 7: До 40-ліття Українського історичного товариства).
 13. *Він же.* Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного обґрунтування становлення Давньоруської державності / Г. М. Виноградов // Історія і особистість історика : [зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько]. – Д., 2004. – С. 26–46.
 14. *Він же.* Юридичне та теологічне обґрунтування утворення Давньоруської держави з боку Візантії та Хозарського каганату: Семіологічні аспекти / Г. М. Виноградов // Держава і право: Юридичні і політичні науки : [зб. наук. пр. : спецвипуск]. – К., 2003. – С. 390–394.
 15. *Вольфрам Х.* Готы: От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии) / Х. Вольфрам. – СПб., 2003.
 16. *Гадло А. В.* Предыстория Приазовский Руси. Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе / А. В. Гадло. – СПб., 2004.
 17. *Гей О. А.* Хронология эпохи «готских походов» (на территории Восточной Европы и Кавказа) / О. А. Гей, И. А. Бажан. – М., 1997.
 18. *Голб Н.* Хазарско-еврейские документы X века / Н. Голб, О. Прицак. – М.; Иерусалим, 1997.
 19. *Голден П. Б.* Государство и государственность у хазар. Власть хазарских каганов / П. Б. Голден // Феномен восточного деспотизма: Структура управления и власти. – М., 1993. – С. 211–233.
 20. *Голден П. Б.* Достижения и перспективы хазарских исследований / П. Б. Голден // Хазары. – М.; Иерусалим, 2005. – Т. 16: Евреи и славяне. – С. 27–68.
 21. *Кестлер А.* Тринадцатое колено: Крушение империи и ее наследие / А. Кестлер. – СПб., 2001.
 22. *Коковцов П. К.* Еврейско-хазарская переписка X в. / П. К. Коковцов. – Л., 1932.

23. Коновалова И. Г. О возможных источниках заимствования титула «каган» / И. Г. Коновалова // Славяне и их соседи. – М., 2001. – Вып. 10: Славяне и кочевой мир. – С. 108–135.
24. Литаврин Г. Г. Формирование и развитие Болгарского раннефеодального государства (Конец VII – начало XI в.) / Г. Г. Литаврин // Раннефеодальные государства на Балканах. VI–XII вв. – М., 1985. – С. 132–188.
25. Ловмянский Х. Русь и норманны / Х. Ловмянский. – М., 1985.
26. Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата / М. Г. Магомедов. – М., 1983.
27. Мельникова Е. А. Древнескандинавские географические сочинения: Тексты. Перевод. Комментарий / Е. А. Мельникова. – М., 1986.
28. Мельникова Е. А. Образ мира: Географические представления в Западной и Северной Европе V–XIV вв. / Е. А. Мельникова. – М., 1998.
29. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей X–XII вв. / А. В. Назаренко. – М., 2001.
30. Новосельцев А. П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя / А. П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы. – М., 2000. – Вып. 1998 г.: Памяти А. П. Новосельцева. – С. 367–379.
31. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы / А. П. Новосельцев. – М., 1990.
32. Петрухин В. Я. К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана: традиция и реальность / В. Я. Петрухин // Славяне и их соседи. – М., 2001. – Вып. 10: Славяне и кочевой мир. – С. 108–135.
33. Петрухин В. Я. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии / В. Я. Петрухин // Древнейшие государства Восточной Европы. – М., 2001. – Вып. 1999 г.: Восточная и Северная Европа в средневековье. – С. 127–142.
34. Петрухин В. Я. Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей / В. Я. Петрухин // Хазары. – М.; Иерусалим, 2005. – Т. 16: Евреи и славяне. – С. 69–100.
35. Пиоро И. С. Крымская Готия (Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье) / И. С. Пиоро. – К., 1990.
36. Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии / С. А. Плетнева. – М.; Иерусалим, 1999.
37. Прицак О. Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / О. Прицак. – К., 1997. – Т. I.
38. Прицак О. Походження Русі: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / О. Прицак. – К., 2003. – Т. II.
39. Седов В. В. Русский каганат IX века / В. В. Седов // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 3–15.
40. Томпсон Э. А. Римляне и варвары: Падение Западной империи / Э. А. Томпсон. – СПб., 2003.
41. Топоров В. Н. Древние германцы в Причерноморье: Результаты и перспективы / В. Н. Топоров // Балто-славянские исследования. 1982 г. – М., 1983. – С. 227–263.
42. Флёрова В. С. Образы и сюжеты мифологии Хазарии / В. С. Флёрова. – М., 2001.

43. Цукерман К. Два етапа формування Древнерусського государства / К. Цукерман // Славяноведение. – 2001. – № 4. – С. 55–82 (аналогічна стаття // Археологія. – 2003. – № 1. – С. 76–99).
44. Щукин М. Б. Готский путь: готы, Рим и черняховская культура / М. Б. Щукин. – СПб., 2005.
45. Щукин М. Б. На рубеже эр: Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. – I в. н. э. В Восточной и Центральной Европе / М. Б. Щукин. – СПб., 1994.
46. Bury J. B. History of the Later Roman Empire / J. B. Bury. – L., 1923. – Vol. 1; vol. 2.
47. Brook K. A. The Jews of Khazaria / K. A. Brook. – Northvale, 1999.
48. Dunlop D. M. The History of the Jewish Khazars / D. M. Dunlop. – Princeton, 1954.
49. Golden P. B. Khazar Studies / P. B. Golden. – Budapest, 1980. – Vol. 1.; vol. 2.
50. Jones A. H. M. The Later Roman Empire, 284 – 602: A Social, Economic and Administrative Survey / A. H. M. Jones. – Oxford, 1964. – Vol. 1; vol. 2; vol. 3.
51. Hachmann R. Die Goten und Skandinavien / R. Hachmann. – Berlin, 1970.
52. Hachmann R. Die Germanen / R. Hachmann. – München, 1978.
53. Heather P. The Goths / P. Heather. – Oxford, 1996.
54. Kazanski M. Les Goths / M. Kazanski. – P., 1991.
55. Thompson E. A. The Early Germans / E. A. Thompson. – Oxford, 1965.

Надійшла до редколегії 10.09.2008 р.

УДК 64.3 «01-05»

О. В. Оленченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАДДНІПРЯНЩИНА В ПРОЦЕСІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ГЕРМАНЦІВ З ПРИБАЛТИКИ ДО ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У II-IV ст.

Присвячено розкриттю ролі регіону Наддніпрянщини в територіальному ланцюгу міграційного вектора германців з Прибалтики до Причорномор'я.

Останнім часом історична наука кардинально змінює ставлення до античної та середньовічної доби. Однією з важливих складових цих змін є максимально послідовне прагнення тлумачити ті чи інші історичні події, процеси та мотивацію вчинків історичних осіб та поведінки груп людей, етносів тощо з позиції не сучасного для дослідника періоду, а власне тієї доби, коли події відбувались. Винятком не є і